

شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های فن شناختی بافت و الگوهای ساختاری شاخص در طرح قالی‌های منطقه درگزین همدان

سپهر قاسمی^۱، حجت‌اله رشادی^۲

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۲/۲۹، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۴/۱۸

Doi: 10.22034/rac.2025.2066460.1142

چکیده

شهرستان‌های رزن، فامنین و درگزین در شمال‌شرق استان همدان قرار دارند و قالی‌های این ناحیه در ادبیات فرش‌شناسی با عنوان «قالی‌های درگزین» شناخته می‌شوند. درگزین، به عنوان یکی از مراکز اصلی قالی‌بافی منطقه، از گذشته نقشی مهم در تولید فرش ایفا کرده است؛ هرچند این جایگاه در دهه‌های اخیر تضعیف شده است. قالی‌های این منطقه از ویژگی‌های فن شناختی و ساختاری خاصی برخوردارند که بازتاب‌دهنده سنت‌های بومی و هویت بافندگی محلی هستند.

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های فن شناختی و ساختاری، و تحلیل الگوهای شاخص طراحی در قالی‌های درگزین انجام شده است. روش پژوهش توصیفی-تحلیلی و از نظر هدف، بنیادی است. داده‌ها به شیوه کتابخانه‌ای و میدانی گردآوری و به صورت کیفی تحلیل شده‌اند. ابزار گردآوری شامل مصاحبه و کارت مشاهده ساخت یافته بوده و جامعه آماری شامل قالی‌های اصیل منطقه است که از میان آنها، ۴۰ نمونه شناسایی و ۱۸ تخته به‌طور دقیق بررسی شده‌اند.

یافته‌ها نشان می‌دهد قالی‌های درگزین دارای ویژگی‌های فنی مشخصی هستند؛ از جمله دار عمودی فلزی، چله‌کشی و گره ترکی با پشم، تار و پود پنبه‌ای یا ترکیبی آکرلیک-پنبه‌ای، بافت نیم‌لول تک‌پود، شیرازه متصل پشمی، گلیم‌باف کرباسی و رج‌شمار بین ۱۵ تا ۲۰.

در حوزه طرح، ساختارهای لچک‌ترنج، حاشیه‌های منسجم، و آرایش هدفمند نقش مایه‌ها بارز است. در برخی نمونه‌ها اقتباس‌هایی از نقشه‌های مراکز قالی‌بافی مجاور، همچون لیلیان مشاهده می‌شود که با حفظ خصیصه‌های بومی بازآفرینی شده‌اند. بافت درشت‌تر و انحنای کمتر در خطوط و رنگ‌بندی روشن و متنوع این قالی‌ها را از نمونه‌های مشابه متمایز کرده و هویتی منحصر به فرد برای آنها پدید آورده است.

واژگان کلیدی: شیوه‌های بافت، مؤلفه‌های فن شناختی، قالی درگزین، قالی رزن، قالی فامنین، ساختار طراحی

۱. کارشناس ارشد رشته پژوهش فرش.

Email: sepehr1378qasemi@gmail.com

 0009-0002-2940-6904

۲. مربی و عضو هیئت علمی گروه فرش دانشکده هنر دانشگاه اراک، ایران (نویسنده مسئول).

Email: h-reshadi@araku.ac.ir

 0000-0001-9194-9876

مقدمه

قالی‌بافی، یکی از کهن‌ترین و شاخص‌ترین هنرهای بومی و سنتی ایران، از دیرباز نقشی دوگانه در عرصه‌های فرهنگی و اقتصادی کشور ایفا کرده است. این هنر، که ریشه در زیست‌بوم متنوع ایران دارد، با تنوع چشم‌گیر در طرح، نقش و ویژگی‌های فنی در مناطق مختلف، جلوه‌ای از خلاقیت، مهارت و دانش بومی جوامع محلی را بازتاب می‌دهد. با وجود این غنای فرهنگی و فنی، بخشی از سنت‌های بومی و اصیل قالی‌بافی، به‌ویژه در مناطق روستایی، طی دهه‌های اخیر در معرض فراموشی و زوال قرار گرفته‌اند؛ پدیده‌ای که متأثر از عواملی نظیر مهاجرت روستائینان، تغییر سبک زندگی و گرایش به الگوهای ناآشنا با زمینه‌های بومی است.

قالی هر منطقه را می‌توان سندی زنده از فرهنگ بومی و مادی، سنت‌های فنی و نظام زیباشناختی آن ناحیه دانست. عناصر فنی و هنری قالی - از طرح و نقش گرفته تا ساختار بافت و ابزار و مواد اولیه - در پیوندی درون‌زا و ارگانیک با محیط فرهنگی و زیستی خود، ویژگی‌هایی پدید می‌آورند که قالی هر منطقه را از دیگر حوزه‌های بافتی متمایز می‌سازد، در این میان فرایند بافت قالی، هر چند در کلیت خود ساختاری مشترک دارد، اما در جزئیات اجرایی، تحت‌تأثیر تفاوت‌های محلی و بومی در سنت‌های بافندگی، ابزارها و نوع مواد اولیه و نوع گره‌ها، به شیوه‌هایی متفاوت اجرا می‌شود. این تفاوت‌های ظریف اما معنادار، به مرور زمان به مجموعه‌ای از نشانه‌های هویتی و بومی بدل شده‌اند که قالی هر منطقه را به‌مثابه شناسنامه‌ای فرهنگی و هنری بازشناسی‌پذیر می‌سازد.

ابزار، مواد اولیه، نوع گره، شیوه چله‌کشی و سایر نکات فنی همگی تحت‌تأثیر فرهنگ قالی‌بافی منطقه انتخاب می‌شوند. در منطقه درگزین، همانند دیگر مناطق قالی‌بافی روستایی و شهری، فرایند تولید قالی تحت‌تأثیر مستقیم عوامل بومی از جمله اقلیم، سنت‌های محلی و فرهنگ منطقه‌ای قرار دارد. در این فرایند، بافنده با تکیه بر دانش تجربی و زمینه‌های فرهنگی خود، مواد اولیه، ابزار کار و شیوه‌های بافت را انتخاب می‌کند. این انتخاب‌ها، که برخاسته از زمینه‌های زیستی و فرهنگی هر منطقه‌اند، تأثیر مستقیمی بر ویژگی‌های ساختاری و زیبایی‌شناختی قالی از جمله طرح، نقش، رنگ و نوع بافت دارند. از هم‌نشینی و تعامل این ویژگی‌ها، اصالت قالی شکل می‌گیرد که به عنوان بازتابی از هویت منطقه‌ای آن قابل شناسایی است.

پژوهش حاضر با هدف شناسایی مؤلفه‌های فن‌شناختی

و ساختاری، و تحلیل الگوهای شاخص طراحی در قالی‌های درگزین انجام شده است با توجه به فقدان منابع مکتوب و مطالعات جامع در زمینه خصوصیات فنی بافت و شناسایی الگوهای شاخص طراحی این قالی‌ها، این مطالعه بر آن است تا با تمرکز بر عناصر ساختاری و فن‌شناختی بافت - که از جمله شاخص‌ترین ویژگی‌های هر قالی به‌شمار می‌آیند - به شناسایی و بررسی نمونه‌های اصیل و بومی منطقه درگزین بپردازد. در ادامه با بررسی الگوها و ساختارهای شاخص در طراحی قالی‌های درگزین، پرکاربردترین و رایج‌ترین الگوها را شناسایی و معرفی نماید و گامی هر چند کوچک در راستای ثبت و مستندسازی بخشی از مهارت‌ها، فنون و دانش بومی نهفته در سنت قالی‌بافی منطقه درگزین برداشته شود؛ دانشی که نسل به نسل، به‌مثابه یکی از جلوه‌های ارزشمند فرهنگ مادی و معنوی مردم این ناحیه، انتقال یافته و با شرایط زیستی، نیازها و ذوق زیبایی‌شناختی جامعه محلی در پیوندی تنگاتنگ شکل گرفته است، در گستره ایران، قالی‌بافی تنها یک مهارت فنی یا فعالیت اقتصادی نیست، بلکه از مصادیق برجسته دانش‌های بومی به‌شمار می‌رود؛ دانشی که در دل آن مجموعه‌ای از شناخت‌های محلی درباره مواد اولیه، ابزار، رنگ‌شناسی، طراحی، نمادپردازی و شیوه‌های تولید جای دارد. بازشناسی و ثبت این دانش‌ها، نه تنها در حفظ میراث فرهنگی نقش دارد، بلکه می‌تواند زمینه‌ساز احیای هویت‌های محلی و توسعه پایدار بر پایه ظرفیت‌های بومی نیز باشد.

پرسش اصلی این پژوهش آن است که: ویژگی‌های ساختاری و فن‌شناختی قالی‌های منطقه درگزین شامل چه مؤلفه‌هایی هستند؟ همچنین این پرسش فرعی مدنظر قرار دارد که چه الگوها و مؤلفه‌های ساختاری شاخصی در طرح قالی‌های منطقه درگزین قابل شناسایی و تحلیل است.

در این راستا، پس از گردآوری نمونه‌ها و انجام مشاهدات میدانی، داده‌ها با بهره‌گیری از ابزار «کارت مشاهده» تا مرحله اشباع نظری تحلیل خواهند شد. هدف از این فرایند، دستیابی به تصویری دقیق، نظام‌مند و مستند از ویژگی‌های فنی قالی‌های منطقه درگزین، و نیز شناسایی و معرفی رایج‌ترین الگوهای ساختاری در طرح آن‌هاست. بدین ترتیب، پژوهش حاضر می‌کوشد خلأ موجود در منابع مکتوب درباره ساختار فنی این قالی‌ها و تنوع الگوهای طرح در قالی‌های درگزین را شناسایی کرده و تا حد امکان برطرف سازد.

پیشینه پژوهش

جوزان و مانیزان را مهد قالی‌های باکیفیت معرفی کرده و توسک را محل بافت قالی‌های نقش برجسته در ابعاد پستی و ذرع و نیم دانسته است. سیسیل ادواردز (۱۳۶۸) در کتاب *قالی ایران*، منطقه قالی‌بافی همدان را در قالب دو حوزه شمال‌غربی و جنوب‌شرقی بررسی کرده است. محمد جزمی (۱۳۶۳) نیز در کتاب *هنرهای بومی در صنایع دستی باختران* به اهمیت دره جوزان در صنعت قالی‌بافی منطقه اشاره کرده است.

در منابع لاتین، عیسی سخایی (۲۰۰۸) در *قالیچه و قالی‌های شرقی*، قالی‌های ملایر را بلند و باریک و در ابعاد «کلگی» معرفی کرده و نقش مایه‌های آن را برگرفته از طرح‌های هراتی یا گل حنایی می‌داند. فورد (۲۰۰۸) نیز در کتاب *طراحی فرش شرقی*، به نقش مهم طرح ماهی هراتی در روستاهای همدان پرداخته است.

همان‌گونه که مشاهده شد، با وجود پژوهش‌های متعددی که در زمینه فرش همدان انجام گرفته، شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های ساختاری و فن‌شناختی قالی‌های منطقه درگزین و همچنین بررسی ساختار طرح و معرفی اصلی‌ترین شاخصه‌های آن تاکنون مورد توجه جدی قرار نگرفته است. این خلأ پژوهشی، ضرورت پرداختن به قالی‌بافی درگزین را به عنوان بخشی از سنت بافندگی بومی و حامل دانش محلی برجسته می‌سازد؛ از این رو انجام پژوهش‌هایی به‌منظور ثبت، مستندسازی و بازشناسی این میراث فرهنگی ضروری به نظر می‌رسد.

روش تحقیق

این پژوهش از نظر هدف، در زمره پژوهش‌های بنیادی قرار می‌گیرد و از نظر روش‌شناسی، توصیفی-تحلیلی است. تحلیل داده‌ها به شیوه کیفی صورت گرفته و تمرکز اصلی بر تحلیل محتوای عمیق نمونه‌های واقعی و درک بافتار فنی آنها از طریق مشاهده و تفسیر بوده است.

به منظور دستیابی به چارچوب نظری و شناخت پیشینه موضوع، از روش مطالعه کتابخانه‌ای بهره گرفته شده و در مرحله بعد، برای تکمیل اطلاعات و بررسی نمونه‌های واقعی، داده‌ها از طریق مشاهده میدانی، عکس‌برداری مستقیم و توصیف ساختاری نمونه‌ها گردآوری شده است. فرایند مشاهده شامل بررسی نوع گره، رج‌شمار، نوع چله، نحوه پودگذاری، ابزار مورد استفاده و مواد اولیه و بررسی طرح قالی‌های منطقه بوده است.

برای ثبت نظام‌مند و دقیق ویژگی‌های فنی نمونه‌ها، از کارت

در زمینه هنر قالی‌بافی همدان، پژوهش‌های متعددی صورت گرفته است، اما به‌طور خاص، مطالعه فن‌شناختی بافت قالی‌های منطقه درگزین - تا آنجا که نگارنده دسترسی داشته - مغفول مانده و بیشتر پژوهش‌ها به صورت کلی به قالی‌های همدان یا سایر مناطق آن پرداخته‌اند. به عنوان نمونه، در مقاله ملکی و همکاران (۱۳۸۷)، نقشه‌های شهری تولید شده برای صادرات یا مصرف داخلی بررسی شده و نقش مایه‌ها در شش گروه: گیاهی، حیوانی، انسانی، اشیاء، ابنیه و سایر، دسته‌بندی شده‌اند.

محمدی (۱۳۸۷) در مقاله «فرش همدان، نگاهی مردم‌شناختی» به بررسی طرح‌ها و ویژگی‌های فنی رایج در این منطقه پرداخته و فرهادی (۱۳۸۳) نیز در مقاله‌ای با موضوع *قالیچه‌های گل برجسته دره جوزان ملایر*، به پیشینه، رنگ و نقوش این قالی‌ها با رویکردی تاریخی و فنی پرداخته است. همچنین دادور (۱۳۸۰) با تمرکز بر زیراندازهای استان همدان، نقوش را به دو گروه گیاهی و حیوانی تقسیم کرده و سه نقش ستاره، گل هشت‌پر و ماهی را به عنوان نقوش شاخص معرفی کرده است.

از میان پایان‌نامه‌ها، سهرابی (۱۳۹۶) با رویکرد مردم‌نگارانه به بررسی قالی ملایر پرداخته و جلیلیان (۱۳۹۲) در پژوهش خود درباره نقوش فرش روستایی همدان، به نقش الگوهای ذهنی و محتوای نمادین طبیعت‌محور اشاره کرده است. رسولی (۱۳۹۰) نیز با بهره‌گیری از نشانه‌شناسی، ساختار درون‌متنی فرش همدان را در قالب لچک ترنج تحلیل کرده و نقش مایه‌ها را در چند گروه اصلی طبقه‌بندی نموده است. همچنین ذریه‌الزهره (۱۳۸۱) در پژوهشی تطبیقی میان نقوش قالی همدان و زنجان، با تأکید بر تفاوت سبک شهری و روستایی، به معرفی انواع نقوش اصلی، فرعی و ریز نقش‌ها پرداخته است.

در میان منابع مکتوب، تورج ژوله (۱۳۹۰) در کتاب *پژوهشی در فرش ایران*، تنها به‌طور مختصر به نمایش طرح‌ها پرداخته است. علیرضا گودرزی (۱۳۸۹) نیز در *دانش‌نامه ملایر* به معرفی قالی‌های چهارچنگ و پنج پرداخته و با اشاره به نبود لچک و ترنج در این قالی‌ها، تنها به حضور حاشیه و متن بسنده کرده است.

کتاب *فرش همدان* تألیف شیرین صوراسرافیل (۱۳۷۵)، اختصاصی‌ترین اثر در حوزه قالی همدان به شمار می‌آید. وی با نگاهی جامع، اغلب حوزه‌های بافت در منطقه را بررسی کرده، اگرچه به‌طور خاص به نقوش نپرداخته است. جواد یساولی (۱۳۷۰) در کتاب *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*، روستاهای

در این پژوهش - شامل سه شهرستان درگزین، رزن و فامنین - به عنوان یک واحد بافتی پیوسته در نظر گرفته شده است. تا پیش از سال ۱۳۹۰، هر سه منطقه یادشده تحت حوزه اداری شهرستان رزن قرار داشتند و حتی پیش از سال ۱۳۷۲، شهرستان رزن نیز بخشی از شهرستان همدان محسوب می‌شد. با وجود تفکیک تدریجی این مناطق و تبدیل آنها به شهرستان‌های مستقل، هم‌پیوندی تاریخی، فرهنگی و فنی در حوزه قالی‌بافی میان این نواحی همچنان پابرجاست. شهرت و هویت فرش‌های این منطقه، به‌ویژه در بازارهای داخلی و خارجی، عمدتاً با عنوان «قالی درگزین» شناخته می‌شود. این نام‌گذاری نه‌تنها به پیشینه دیرینه و اصالت فنی فرش‌های درگزین بازمی‌گردد، بلکه بازتابی از جایگاه برجسته آن در بازارهای جهانی و نقش تعیین‌کننده آن در تعیین سبک

مشاهده ساخت‌یافته استفاده شده که شامل بخش‌هایی برای ثبت اطلاعاتی چون نوع گره، تعداد رج‌ها، تراکم بود، جنس چله، رنگ‌بندی، طرح کلی، ابزار مورد استفاده و شرایط محیطی بافت است. داده‌های میدانی مورد استفاده در این پژوهش، همگی توسط نگارندگان و از محل بافت‌های واقعی در منطقه ثبت و مستندسازی شده‌اند.

محدوده جغرافیایی پژوهش شامل سه شهرستان درگزین، رزن و فامنین از توابع استان همدان است. انتخاب این مناطق به دلیل حضور بافت‌های اصیل و وجود نمونه‌های تاریخی متنوع در آنها صورت گرفته است. در فرش ایران، مفهوم «جغرافیای بافت» الزاماً منطبق بر تقسیمات سیاسی - اداری و مرزهای سرزمینی نیست، بلکه نواحی با ویژگی‌های فنی و سبک‌شناختی مشترک را در بر می‌گیرد. بر این اساس، محدوده مورد مطالعه

کارت مشاهده (جهت شناسایی ویژگی‌های فرمی و تکنیکی قالی‌های تولیدی درگزین)

نام مشاهده گر: سپهر قاسمی تاریخ مشاهده: ۱۴۰۳/۰۹ نوع مشاهده: میدان

کد کارت مشاهده	کد قالی	کد حوزه / منطقه	تولید کننده / بافته
۱۶	رزن ۳	شمال	سپهر قاسمی

A- ویژگی‌های فرمی (در نمونه مورد مشاهده)

کد سوال	متغیرها	گزینه‌ها	کد جواب
A-1	اندازه قالی:	۱. بزرگ (بزرگتر از ۱۰ متر) ☐ ۲. قالی ☐ ۳. بزرگ پارچه ☐ ۴. نابلویی ☐ ۵. دیگر ابعاد (بیشی و...) ☐	
A-2	شیوه نمایش نقوش در قالی بافته‌شده:	۱. گردان ☐ ۲. شکسته ☐ ۳. نیمه گردان ☐	
A-3	نوع ساختار طرح:	۱. متقارن ☒ ۲. نامتقارن ☐ ۳. تقارن نامتقارن ☐	
A-4	الگوی چیدمان نقوش:	۱. لچک - تریخ ☒ ۲. واگیره ☐ ۳. ترکیبی (لچک - تریخ / نامنظم) ☐ ۴. نامنظم ☐ ۵. سایر: _____ ☐	
A-5	نوع نقش / نقش مایه پرنگار:	۱. سوزن ☒ ۲. گلدانی ☐ ۳. برجولو ☐ ۴. کف ساده ☐ ۵. گل و پرند ☐ ۶. سایر: _____ ☐	
A-6	تعداد قام رنگی بکار رفته در قالی:	رنگ: <u>۷</u>	
A-7	سه قام رنگی اصلی بکار رفته در قالی:	۱. طیف غالب گرم ☒ ۲. طیف غالب سرد ☐ ۳. خنثی ☐	
A-8	الگوی غالب چیدمان رنگ در قالی:	۱. همشکلی ☒ ۲. تضاد ☐	

B- ویژگی‌های فنی و تکنیکی (در نمونه‌های مورد مشاهده)

B-1	ترکیب مواد اولیه:	تار: <u>پشم / پنبه / کتان / پشم / کتان / پنبه</u> سب پرده بود: <u>سب / سب / سب / سب / سب / سب</u> گره: <u>پشم / کتان / پنبه</u>
B-2	نوع ریس الیاف گره:	۱. دست ریس ☒ ۲. ماشین ریس ☐
B-3	نوع رنگرزی، الیاف گره:	۱. طسمری ☐ ۲. شمشیری ☒ ۳. ترکسمر ☐
B-4	نوع چله کشی:	۱. فارسی ☐ ۲. ترکی ☒
B-5	نوع بودکشی (مکانیزم بافت):	۱. لول ☐ ۲. نیم لول ☒ ۳. تخت ☐
B-6	تعداد بود:	۱. تک بود ☒ ۲. دو بود ☐
B-7	رج شمار (تراکم قالی):	<u>۱۷</u>
B-8	نوع گره غالب:	۱. فارسی (نامتقارن) ☐ ۲. ترکی (متقارن) ☒ ۳. تزیینی ☐
B-9	شیوه پرداخت:	۱. همزمان با بافت ☒ ۲. بعد از بافت ☐
B-10	نوع شیرازه پیچی:	۱. همزمان با بافت ☒ ۲. بعد از بافت ☐

تصویر ۱. کارت مشاهده (نگارندگان).

کارگاه‌های سنتی، پراکندگی نمونه‌های اصیل در منازل شخصی یا بازارهای فرش سایر شهرها، و فقدان یک بانک اطلاعاتی جامع از قالی‌های اصیل منطقه، دسترسی به بخش قابل توجهی از قالی‌های تاریخی را ناممکن ساخت. افزون بر این، تمایز میان قالی‌های اصیل و تولیدات سفارشی متأثر از نهادهای دولتی، نظیر شرکت سهامی فرش یا جهاد سازندگی، نیازمند دقت و حساسیت بالایی بود. این امر منجر به حذف شماری از نمونه‌ها از چرخه تحلیل شد که خود به کاهش حجم جامعه آماری انجامید و محدودیت‌هایی در گستره مطالعه ایجاد کرد.

مهم‌تر از همه، فقدان کامل منابع مکتوب تخصصی در زمینه ساختار فنی قالی‌های منطقه درگزین، چالشی اساسی در این پژوهش بود. نبود پیشینه تحقیقاتی مدون، ضرورت اتکا به داده‌های میدانی را بیش از پیش برجسته ساخت و فرایند تحلیل را به مراتب دشوارتر نمود. این پژوهش، به عنوان نخستین گام مطالعاتی جامع در این حوزه، با سختی‌های فراوانی مواجه شد، زیرا هیچ‌گونه چارچوب مکتوب پیشین برای رجوع وجود نداشت. با وجود این، بهره‌گیری توأمان از روش‌های مشاهده دقیق، مصاحبه‌های عمیق با خبرگان محلی، و ثبت نظام‌مند داده‌های میدانی، امکان استخراج چارچوبی نسبتاً دقیق از مؤلفه‌های فنی قالی‌های منطقه درگزین را فراهم آورد. این تلاش، به‌رغم چالش‌های یادشده، گامی نوآورانه در مستندسازی و تحلیل علمی قالی‌های این منطقه به شمار می‌رود و زمینه‌ساز مطالعات آتی خواهد بود.

معرفی استان همدان

استان همدان یکی از استان‌های تاریخی و فرهنگی ایران در ناحیه غرب کشور است که از شمال با استان‌های زنجان و قزوین، از شرق با استان مرکزی، از جنوب با استان لرستان و از غرب با استان‌های کرمانشاه و کردستان هم‌مرز است. این استان با وسعتی در حدود ۱۹۴۹۳ کیلومتر مربع، از جمله استان‌هایی است که دارای سابقه تمدنی کهن و جایگاهی مهم در تحولات تاریخی، هنری و اقتصادی ایران بوده است. مرکز این استان شهر همدان است که یکی از قدیمی‌ترین شهرهای ایران و پایتخت تاریخی مادها به شمار می‌رود.

براساس آخرین تقسیمات کشوری، استان همدان دارای ۱۰ شهرستان، شامل همدان، ملایر، نهاوند، تویسرکان، کبودرآهنگ، بهار، اسدآباد، رزن، فامنین و درگزین است. سه شهرستان اخیر در بخش‌های شمالی و شمال‌شرقی استان واقع

منطقه‌ای قالی‌بافی است. به همین دلیل، در این پژوهش بافت قالی‌های هر سه شهرستان به عنوان بخشی از «جغرافیای بافت درگزین» مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

جامعه آماری این پژوهش را قالی‌های اصیل منطقه درگزین با قدمت حداکثر ۱۰۰ سال اخیر تشکیل می‌دهد. با توجه به گستردگی و پراکندگی این جامعه، نمونه‌گیری به صورت هدفمند و با تکیه بر معیارهایی چون اصالت بومی، استقلال از الگوهای رسمی و نهادهای مداخله‌گر، و حفظ ویژگی‌های سنتی در طراحی و بافت انجام شده است. در این راستا، فرش‌هایی که به صورت سفارشی یا تحت نظارت نهادهایی مانند شرکت سهامی فرش، جهاد سازندگی، کمیته امداد یا اداره صنعت، معدن و تجارت تولید شده‌اند، به دلیل انطباق با الگوهای غیرمحلی و فقدان هویت بومی، از حوزه بررسی حذف شدند.

در مرحله گردآوری داده‌های میدانی، پژوهشگران با حضور در سطح منطقه و مراجعه به مکان‌هایی نظیر مساجد، تکایا، امامزاده‌ها، مقبره‌ها، همچنین برقراری ارتباط با فرش‌فروشان قدیمی و مجموعه‌داران محلی، اقدام به شناسایی، مشاهده و مستندسازی نمونه‌های اصیل کردند. حاصل این مرحله، شناسایی و انتخاب ۴۰ تخته قالی واجد شرایط بود. از میان این نمونه‌ها، ۱۸ قالی شاخص که از نظر تنوع ساختاری، قدمت، وضعیت حفاظتی و بازتاب دقیق ویژگی‌های منطقه‌ای، نمایندگی مناسبی از سنت قالی‌بافی منطقه داشتند، به عنوان نمونه‌های اصلی برای تحلیل فنی انتخاب شدند. اطلاعات فنی این ۱۸ نمونه، مطابق با کارت مشاهده ساخت یافته ثبت شده و مبنای تحلیل کیفی قرار گرفته است.

جدول ۱. تعداد نمونه‌های بررسی شده در پژوهش (نگارندگان)

منطقه هدف	تعداد نمونه‌ها	نمونه‌های تحلیل شده
درگزین (رزن)	۵	۳
درگزین	۱۶	۶
درگزین (فامنین)	۱۹	۹

محدودیت‌ها و چالش‌های میدانی پژوهش

در مسیر انجام این پژوهش، محدودیت‌ها و چالش‌های متعددی بر فرایند گردآوری و تحلیل داده‌ها اثر گذاشت. برجسته‌ترین چالش، دشواری در شناسایی و دسترسی به نمونه‌های قدیمی‌تر قالی‌های منطقه درگزین همدان بود. مهاجرت بافندگان، تعطیلی

مرتبط می‌داند و معتقد است این منطقه در گذشته محل عبور راه‌زنان بوده و به همین سبب چنین نامی به خود گرفته است. در مجموع، می‌توان گفت نام «رزن» ریشه‌ای فارسی دارد و در طول تاریخ دچار دگرگونی آوایی شده است.

شهرستان رزن از سه بخش مرکزی، سردرود و بغراطی تشکیل شده و شامل شش دهستان است. از میان روستاهای این شهرستان، چندین روستا به عنوان مراکز مهم تولید فرش دست‌بافت شناخته می‌شوند. از جمله این روستاها می‌توان به کرفس، عین‌آباد، تهراد، عمان، بارسجین، احمدآباد، شاهنجرین و کمندان اشاره کرد که هر یک نقش مهمی در حفظ و تداوم هنر و صنعت فرش‌بافی منطقه دارند. در کتاب *نزهة القلوب* از این منطقه با نام‌های «فامسین»، «فامسی»، «فارمین» و «فامین» یاد کرده است (مستوفی قزوینی، ۱۳۸۱: ۸۰).

شهرستان فامنین

شهرستان فامنین در شمال شرقی استان همدان واقع شده و از شمال با شهرستان رزن، از جنوب با شهرستان همدان، از شرق با استان مرکزی و از غرب با شهرستان کبودرآهنگ هم مرز است. در گویش محلی، این منطقه را «پنبه‌لو» می‌نامند؛ نامی که ریشه در کشت گسترده پنبه در گذشته‌های دور در این ناحیه دارد. حمدالله مستوفی نیز در جلد پنجم فرهنگ جغرافیایی ایران اطلاعاتی تاریخی درباره این منطقه آمده است: «فامنین قصبه‌ای است در دهستان درگزین از بخش رزن شهرستان همدان، که در فاصله ۳۱ هزار گز از قصبه رزن به سوی همدان قرار دارد. ناحیه‌ای است در جلگه‌ای سردسیر، مالاریائی، و با جمعیتی حدود ۴۱۷۰ نفر. آب آشامیدنی آن از طریق قنات تأمین می‌شود و محصولات عمده‌اش شامل غلات، حبوبات، صیفی‌جات و لبنیات است. شغل اصلی ساکنان، کشاورزی و دامداری است و در میان زنان، قالی‌بافی به عنوان صنعت دستی رواج دارد. این منطقه دارای ۵۰ دکان و یک دبستان بوده و راه فرعی شوسه نیز دارد» (رزم‌آرا، ۱۳۳۱: ۵۱۶). شهرستان فامنین امروزه شامل دو بخش، یک شهر و چهار دهستان است. از میان روستاهای این شهرستان، تعدادی به عنوان مراکز اصلی قالی‌بافی شناخته می‌شوند؛ از جمله اصله، آجرلو، قره‌دایی، نگارخاتون، پیشخور، صادقلو، تجرک و بزچلو که هر یک سهم قابل توجهی در تولید فرش‌های دست‌بافت منطقه دارند.

شده‌اند و از جمله مناطق دارای پیشینه غنی در حوزه قالی‌بافی محسوب می‌شوند. این مناطق با وجود اشتراکات فرهنگی، دارای ویژگی‌های فنی و سبکی متمایزی در بافت قالی هستند که در این پژوهش مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

شهرستان رزن

شهرستان رزن یکی از شهرستان‌های استان همدان است که در سال ۱۳۷۲ با جدایی از شهرستان همدان به عنوان یک شهرستان مستقل معرفی گردید. این شهرستان از شمال شرقی با شهرستان آوج در استان قزوین، از شمال غربی با شهرستان خدابنده در استان زنجان، از غرب تا جنوب غربی با شهرستان کبودرآهنگ، از جنوب شرقی با شهرستان فامنین و از شرق با شهرستان درگزین هم مرز است.

درباره منشأ نام «رزن» دیدگاه‌های مختلفی مطرح شده است. یکی از رایج‌ترین روایت‌ها، نام این منطقه را برگرفته از واژه «رزان» می‌داند که به دلیل فراوانی باغ‌های انگور در گذشته به این نام شهرت یافته بود؛ واژه «رَز» در فارسی به معنای انگور است. به‌مرور زمان، «رزان» به «رازان» و سپس به «رزن» تغییر شکل یافته است. در روایتی دیگر، این نام از واژه «رایزن» گرفته شده که در برخی منابع به معنای میزبان یا مهماندار آمده است. نظریه‌ای متفاوت نیز وجود دارد که نام رزن را با واژه «راهزن»

تصویر ۲. نقشه و محدوده جغرافیایی استان همدان (منبع: سایت استانداری استان همدان، URL1)

جدول ۲. قالی های درگزین «بافت روستاهای منطقه رزن» و ویژگی های فنی آن (نگارندگان)

مؤلفه ها		قالی ۱: نقشه سوزن (نگارندگان)	قالی ۲: نقشه سوزن (نگارندگان)	قالی ۳: نقشه سوزن (نگارندگان)
۱	ابعاد	ذرع و نیم (۱۰۰×۱۵۳ cm)	ذرع و نیم (۱۰۴×۱۵۷ cm)	رو کرسی (۱۰۰×۱۲۰ cm)
۲	رج شمار	۱۷	۱۷	۱۸
۳	نوع بافت	نیم لول	نیم لول	نیم لول
۴	قدمت	۴۰ سال	۲۵	۳۰
۵	طرح و نقش	سوزن-روستایی باف	سوزن-روستایی باف	سوزن-رزن
۶	نوع گره و جنس پرز	گره متقارن / جنس پشم / لا ۲	گره متقارن / جنس پشم / لا ۲	گره متقارن / جنس پشم / لا ۲
۷	چله	پنبه ای / تاب / ۲۱ / لا / سفید	پنبه ای / تاب / ۲۱ / لا / سفید	جنس پنبه ای / ۲۱ / لا / سفیدرنگ
۸	پود کلفت	پنبه ای / تاب / ۱۸ / لا / سفید	پنبه ای / تاب / ۱۸ / لا / سفید	جنس پنبه ای / ۱۵ / لا / سفیدرنگ
۹	پود نازک	ندارد	ندارد	ندارد
۱۰	شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / سرمه ای	متصل / جنس پشمی / سرمه ای	متصل / جنس پشمی / لاکمی
۱۱	گلیم باف	به صورت کرباسی، جنس پنبه ای، اندازه ۲ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه ای، اندازه ۲ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه ای، اندازه ۰/۵ سانتی متر
۱۲	آرایش سرچله	گره محلی	گره محلی	گره محلی
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگریزی	شیمیایی-خانگی	شیمیایی-صنعتی	شیمیایی-خانگی
۱۵	کیفیت بافت	متوسط	متوسط	متوسط

شهرستان درگزین

شهرستان درگزین یکی از شهرستان های استان همدان است که مرکز آن، شهر قروه درگزین می باشد. این شهرستان در سال ۱۳۹۷ با جدایی از شهرستان رزن، به عنوان شهرستانی مستقل تأسیس شد. منطقه درگزین، که در متون کهن با نام «درجزین» نیز شناخته می شود، از محوطه های تاریخی مهم استان همدان به شمار می آید. این ناحیه، به ویژه در دوران اسلامی از دوره سلجوقی تا پایان عصر صفوی، اهمیت قابل توجهی داشته و از آن به عنوان یکی از دروازه های ورودی استان یاد شده است (زارعی، ۱۳۹۸: ۱۸۱).

درگزین^۱ یا به گونه معرب آن درجزین^۲، در منابع تاریخی با صورت های گوناگونی چون «درگزین»، «درجزین»، «درکزین»، «درکچین» و «درکجین» ثبت شده، اما از دوره ایلخانی به بعد، دو صورت «درگزین» و «درجزین» بیش از دیگر نام ها رایج بوده اند (حموی، ۱۳۹۷: ۴۵۱؛ دهخدا، ۱۳۷۷: ۱۰۵۶۳، ۱۰۶۳۷، ۱۰۶۴۴، ۱۰۶۴۷). نخستین اشاره به این منطقه را یاقوت حموی در آثار خود آورده و از آن با دو صورت «درکجین» و «درگزین» یاد کرده است (حموی، ۱۳۹۷: ۴۵۱).
به نقل از او، شیرویه شهردار همدان، این نام را «درکجین» با جیم ضبط کرده و آن را به ادیبی به نام ابوالاحمد قاسم بن احمد

جدول ۳. قالی‌های درگزین «بافت روستاهای منطقه فامنین» و ویژگی‌های فنی آن (نگارندگان)

مؤلفه‌ها		قالی ۴: بافت فامنین (نگارندگان)	قالی ۵: بافت فامنین (نگارندگان)	قالی ۶: بافت فامنین (نگارندگان)
۱	ابعاد	قالیچه (۱۳۰×۲۰۳ cm)	قالیچه (۱۳۸×۲۰۰ cm)	قالیچه (۱۳۰×۲۷۰ cm)
۲	رج‌شمار	۱۵	۱۷	۱۵
۳	نوع بافت	نیم لول	نیم لول	نیم لول
۴	قدمت	۳۰	۳۰	۳۰
۵	طرح	نقشه لچک ترنج	نقشه لچک ترنج	نقشه هفت ترنج
۶	نوع گره و جنس پرز	پشم / نوع متقارن / ۲ لا	پشم / نوع متقارن / ۲ لا	پشم / نوع متقارن / ۲ لا
۷	چله	پنبه‌ای / ۲۱ لا / سفید	پنبه‌ای / تاب ۱۸ / سفید	پنبه‌ای / ۲۱ لا / سفید رنگ
۸	پود کلفت	پنبه‌ای / ۱۸ لا / سفید	پنبه‌ای / ۱۵ / سرمه‌ای	پنبه‌ای / ۱۵ لا / لاک‌ی رنگ
۹	پود نازک	ندارد	ندارد	ندارد
۱۰	شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / قهوه‌ای	متصل / جنس پشمی / سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی / مسی
۱۱	گلیم‌باف	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۲ سانتی‌متر.	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۲ سانتی‌متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۳ سانتی‌متر
۱۲	آرایش سرچله	ندارد	ندارد	ندارد
۱۳	پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده
۱۴	نوع رنگ‌رزی	شیمیایی-صنعتی	شیمیایی-صنعتی	شیمیایی-صنعتی
۱۵	کیفیت بافت	متوسط	متوسط	متوسط

زبان محلی «برچلو» تلفظ می‌شود. گرچه این صورت محلی نادرست تلقی می‌شود، پروفیسور مینورسکی بر این باور است که بزچلو از جمله قبایل مغول بوده که هنوز در قفقاز ردپای آنها یافت می‌شود. به احتمال زیاد، همانند قبایل بهارلو، قراگوزلو و خدابنده‌لو، بزچلوها نیز پس از حمله هلاکوخان در قرن هفتم هجری قمری بر منطقه همدان مسلط شده‌اند (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۱۰). شهرستان درگزین امروزه شامل دو بخش مرکزی و شاهنجرین است. در گذشته، قالی‌های منطقه درگزین - که در آن زمان از توابع رزن محسوب می‌شد - در بازار فرش همدان شهرت

درکجین نسبت داده است (اذکایی، ۱۳۷۲: ۵). از نوشته‌های یاقوت نمی‌توان به روشنی دریافت که درگزین در آن زمان شهری کامل بوده یا روستایی بزرگ. وی ابتدا از «انوشروان خالد الوزیر» نقل می‌کند که آن را شهرکی در اقلیم «اعلم» می‌دانسته، اما سپس به نقل از شخصی دیگر از آن به عنوان بزرگ‌ترین قریه در همان ناحیه یاد می‌کند و در ادامه نیز از زبان یکی از ساکنان منطقه، آن را رستاقی (منطقه‌ای روستایی) در ناحیه همدان معرفی می‌کند (حموی، ۱۳۹۷: ۴۵۱-۴۵۲).

در جنوب شهرستان درگزین، روستای بزچلو قرار دارد که در

جدول ۴. قالی‌های درگزین «بافت روستاهای منطقه فامنین» و ویژگی‌های فنی آن (نگارندگان).

			مؤلفه‌ها	
قالی ۹: قالی بزچلو (نگارندگان)	قالی ۸: بافت فامنین (نگارندگان)	قالی ۷: بافت فامنین (نگارندگان)		
قالیچه (۱۲۰×۲۰۸ cm)	ذرع چارک (۹۰×۱۳۰ cm)	قالیچه (۱۱۶×۱۶۰ cm)	ابعاد	۱
۲۰	۱۲	۱۸	رج‌شمار	۲
نیم لول	نیم لول	نیم لول	نوع بافت	۳
۴۰	۳۵	۴۰	قدمت	۴
گلدانی/روستایی باف	عشایری بزچلو/روستایی باف	لچک ترنج/روستایی باف	طرح	۵
جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	پشم / نوع متقارن / ۲ لا	جنس پشم / نوع متقارن / ۲ لا	نوع گره و جنس پرز	۶
پنبه‌ای/تاب s / ۲۱ لا/سفید	پنبه‌ای/تاب s / ۲۴ لا/سفید	پنبه‌ای / ۱۸ لا / سفید رنگ	چله	۷
پنبه‌ای/تاب s / ۱۵ لا/سفید	پنبه‌ای/تاب s / ۲۱ لا/سفید	آکرولیک-پنبه‌ای/۱۵ لا/لاکی	پود کلفت	۸
ندارد	ندارد	ندارد	پود نازک	۹
متصل / جنس پشمی/سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی/سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی/مشکی	شیرازه پیچی	۱۰
به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۰/۲ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۰/۵ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۱ سانتی متر	گلیم باف	۱۱
گره محلی	ندارد	ندارد	آرایش سرچله	۱۲
هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	پرداخت	۱۳
شیمیایی-خانگی	شیمیایی-خانگی	شیمیایی-خانگی	نوع رنگرزی	۱۴
متوسط	ضعیف	خوب	کیفیت بافت	۱۵

است که گفته می‌شود از حدود چهار قرن پیش تاکنون، صنعت قالی‌بافی در آن استمرار داشته است. منطقه درگزین متشکل از حدود شصت روستاست و به دلیل وسعت و تعداد بافندگان، از بزرگ‌ترین و شاید ثروتمندترین نواحی بافندگی استان همدان محسوب می‌شود. گفته شده که نام این ناحیه از «دریازین» - که در قدیم استانی به این نام بوده - برگرفته شده است (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۰۶).

بر اساس شواهد تاریخی، صنعت قالی‌بافی در قرن شانزدهم میلادی در منطقه درگزین (دریازین) وجود داشته است. روایت

قابل توجهی داشتند. این فرش‌ها عمدتاً به ترتیب در شهر درگزین و روستاهای سوزن، سایان، کاج و سللیک بافته می‌شدند (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۹۷) و بخشی از هویت فرهنگی و اقتصادی منطقه را شکل می‌دادند.

مروری بر سابقه تاریخی قالی‌بافی درگزین
قالی درگزین را می‌توان شاخه‌ای از قالی‌های همدان یا سنه دانست (Jacobsen, 1976: 192) این ناحیه یکی از مهم‌ترین مراکز قالی‌بافی در منطقه همدان به شمار می‌رود و تنها بخشی

جدول ۵. قالی‌های درگزین «بافت روستاهای منطقه فامنین» و ویژگی‌های فنی آن (نگارندگان)

			مؤلفه‌ها	
قالی ۱۱: قالی بزچلو (نگارندگان)	قالی ۱۱: بافت فامنین (نگارندگان)	قالی ۱۰: بافت فامنین (نگارندگان)		
قالیچه (۱۴۰×۲۲۰ cm)	پشتی (۶۵×۹۰ cm)	ذرع و نیم (۱۱۰×۱۶۰ cm)	ابعاد	۱
۲۰	۱۲	۲۰	رج شمار	۲
نیم لول	نیم لول	نیم لول	نوع بافت	۳
۶۰	۲۰	۶۰	قدمت	۴
لچک ترنج/ روستایی باف	گلدانی/ روستایی باف	لچک ترنج/ روستایی باف	طرح	۵
پشم/ نوع متقارن/ ۲ لا	پشم/ نوع متقارن/ ۲ لا	پشم/ نوع متقارن/ ۲ لا	نوع گره و جنس پرز	۶
پنبه‌ای / تاب/س/ ۱۸ / لا / سفید	پنبه‌ای / تاب/س/ ۲۴ / لا / سفید	پنبه‌ای / تاب/س/ ۲۱ / لا / سفید	چله	۷
پنبه‌ای / تاب/س/ ۱۵ / لا / لاکه	پنبه‌ای / تاب/س/ ۱۸ / لا / لاکه	پنبه‌ای / تاب/س/ ۱۸ / لا / لاکه	پود کلفت	۸
ندارد	ندارد	ندارد	پود نازک	۹
متصل / پشمی / لاکه	متصل / جنس پشمی / لاکه	متصل / جنس پشمی / آبی	شیرازه‌پیچی	۱۰
به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۱ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۰/۵ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس آنبه‌ای، اندازه ۰/۲ سانتی متر	گلیم باف	۱۱
ندارد	ندارد	ندارد	آرایش سرچله	۱۲
هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	پرداخت	۱۳
شیمیایی-صنعتی	شیمیایی-خانگی	شیمیایی-خانگی	نوع رنگریزی	۱۴
خوب	ضعیف	متوسط	کیفیت بافت	۱۵

کاج و سلیلک بافته می‌شدند. در این میان، سوزن یکی از برترین مراکز تولید قالی در منطقه به شمار می‌آمد. امروزه آنچه به عنوان قالی درگزین در بازار همدان موجود است، یا متعلق به تولیدات گذشته همین منطقه است یا از روستاها و مناطق دورتر آمده و به نام درگزین عرضه می‌شود. در مقایسه با درگزین و مهربان، قالی‌های روستای بزچلو - واقع در جنوب درگزین - شهرت کمتری دارند (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۹۷). به‌آذین نیز قالیچه‌های

شده که شاه طهماسب یک تخته قالی کار درگزینی را به برادر خود، شاه سلیمان (معروف به قانونی)، هدیه داده است؛ این موضوع نشان می‌دهد که حدود ۴۰۰ سال پیش، مردم این منطقه در هنر قالی‌بافی شهره بوده‌اند (همان، ۱۰۳-۱۰۴).

قالی‌های قدیمی درگزین، که در گذشته یکی از توابع شهرستان رزن محسوب می‌شد، در بازار فرش همدان شهرت ویژه‌ای داشتند. این قالی‌ها عمدتاً در روستاهای سوزن، سایان،

جدول ۶. قالی‌های درگزین «بافت روستاهای منطقه درگزین» و ویژگی‌های فنی آن (نگارندگان)

			مؤلفه‌ها	
قالی ۱۵: بافت درگزین (نگارندگان)	قالی ۱۴: بافت درگزین (نگارندگان)	قالی ۱۳: بافت درگزین (نگارندگان)		
ذرع و نیم (۱۰۰×۱۶۰ cm)	ذرع و نیم (۱۲۰×۱۵۰ cm)	قالیچه (۱۳۰×۲۰۰ cm)	ابعاد	۱
۱۸	۱۹	۱۸	رجشمار	۲
نیم لول	نیم لول	نیم لول	نوع بافت	۳
۱۵	۳۰	۵۰	قدمت	۴
لچک ترنج/ روستایی باف	لچک ترنج/ روستایی باف	لچک ترنج/ روستایی باف	طرح	۵
گره متقارن/ جنس پشم ۲/ لا	گره متقارن/ جنس پشم ۲/ لا	گره متقارن/ جنس پشم ۲/ لا	نوع گره و جنس پرز	۶
آکرولیک-پنبه‌ای/تاب ۲۱/ لا / سفید	پنبه‌ای/تاب ۱۸/ لا/ سفید	پنبه‌ای/۲۱/ لا/ سفیدرنگ	چله	۷
آکرولیک-پنبه‌ای/تاب ۱۸/ لا/ سفید	پنبه‌ای/ ۱۵/ لا / سرمه‌ای	پنبه‌ای/ ۱۸/ لا / سفید	پود کلفت	۸
ندارد	ندارد	ندارد	پود نازک	۹
متصل / جنس پشمی / سرمه‌ای	متصل / پشمی / سرمه‌ای	متصل / جنس پشمی / لاکی	شیرازه‌پیچی	۱۰
به صورت کرباسی، جنس آکرولیک-پنبه‌ای، اندازه ۰/۵ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۲ سانتی متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۰/۶ سانتی متر.	گلیم باف	۱۱
گره محلی	ندارد	ندارد	آرایش سرچله	۱۲
هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	پرداخت	۱۳
شیمیایی-صنعتی	شیمیایی-صنعتی	شیمیایی / خانگی	نوع رنگرزی	۱۴
متوسط	متوسط	متوسط	کیفیت بافت	۱۵

ساماندهی، نظارت و حمایت از بافندگان و جذب علاقه‌مندان، امری ممکن و ضروری است؛ چراکه این مناطق پیش‌تر از صادرکنندگان قالی در سطح کشور بوده‌اند.

همان‌طور که بیان شد امروزه، صنعت قالی‌بافی در این سه شهرستان رونق چندانی ندارد و تنها شمار اندکی از زنان - و در مواردی مردان - به این حرفه مشغول‌اند. تولید قالی به دو شیوه کارفرمایی و خویش‌فرمایی صورت می‌گیرد. در شیوه اول، اغلب تولیدکنندگان عمده در سطح کشور با بافندگان مناطق محلی به توافق رسیده و تولید قالی‌هایی در ابعاد ذرع و نیم، دو ذرع، خرک، پشتی، کناره و گاه قالی‌های بزرگ‌پارچه را سفارش می‌دهند.

درگزین را از نظر کیفیت و ارزش، برتر از سایر قالیچه‌های منطقه همدان می‌داند (به‌آذین، ۱۳۴۴: ۸۶).

قالی‌های درگزین از دیرباز از نظر بافت، نقش و رنگ شهرت داشته‌اند و قالی‌بافی بخش مهمی از معیشت مردم منطقه را تشکیل می‌داده است. با این حال، در سال‌های اخیر به دلایلی چون رکود بازار، نبود حمایت مؤثر از قالی‌باغان و کاهش انگیزه در میان بافندگان، این صنعت در منطقه با افول مواجه شده است. در حال حاضر، بافت قالی تنها در برخی نقاط از شهرها و روستاهای شهرستان‌های درگزین، رزن و فامنین ادامه دارد. با این وجود، احیای این صنعت با بازسازی تعاونی‌های قالی‌باغان،

جدول ۷. قالی‌های درگزین «بافت روستاهای منطقه درگزین» و ویژگی‌های فنی آن (نگارندگان)

			مؤلفه‌ها	
قالی ۱۶: بافت درگزین (نگارندگان)	قالی ۱۶: بافت درگزین (نگارندگان)	قالی ۱۶: بافت درگزین (نگارندگان)		
پنج چارگی (۸۲×۱۲۱ cm)	ذرع و نیم (۹۰×۱۵۰ cm)	ذرع و نیم (۱۰۰×۱۵۰ cm)	ابعاد	۱
۱۸	۱۷	۱۸	رج‌شمار	۲
نیم لول	نیم لول	نیم لول	نوع بافت	۳
۵۰	۳۵	۲۵	قدمت	۴
لیلیان (اقتباسی)/ روستایی باف	لیلیان (اقتباسی)/ روستایی باف	لیلیان (اقتباسی)/ روستایی باف	طرح	۵
نوع متقارن/ جنس پشم/ ۲ لا	نوع متقارن/ جنس پشم/ ۲ لا	نوع متقارن/ جنس پشم/ ۲ لا	نوع گره و جنس پرز	۶
پنبه‌ای/ ۲۱/ لا/ سفید	پنبه‌ای/ تاب/ s/ ۲۱/ لا/ سفید	پنبه‌ای/ ۲۱/ لا/ سفید	چله	۷
پنبه‌ای/ تاب/ s/ ۱۵/ لا/ سفید	پنبه‌ای/ تاب/ s/ ۱۸/ لا/ سفید	پنبه‌ای/ ۱۸/ لا/ سفید	پود کلفت	۸
ندارد	ندارد	ندارد	پود نازک	۹
متصل/ جنس پشمی/ مشکی	متصل/ پشمی/ مشکی	متصل/ جنس پشمی/ قرمز	شیرازه‌پیچی	۱۰
به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۵/۰ سانتی‌متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۵/۰ سانتی‌متر	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای، اندازه ۸/۰ سانتی‌متر	گلیم باف	۱۱
مرمت شده-گره محلی	مرمت شده-گره محلی	گره محلی	آرایش سرچله	۱۲
هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده	پرداخت	۱۳
شیمیایی-خانگی	شیمیایی/ گیاهی-خانگی	شیمیایی-صنعتی	نوع رنگرزی	۱۴
خوب	متوسط	متوسط	کیفیت بافت	۱۵

به شمار می‌روند. در شهرستان درگزین نیز شهر درگزین و روستاهای سوزن، سایان، درگزین علیا، درگزین سفلی، کاج، سیلک و سلیلک از مراکز اصلی قالی‌بافی محسوب می‌شوند (جدول ۶ و ۷).

طرح و نقوش رایج در منطقه درگزین
قالیچه‌های درگزین از گذشته دارای نقوش متنوع و خاصی

تولید کارفرمایی در این مناطق عمدتاً به صورت غیر متمرکز انجام می‌شود.

مناطق مهم بافت در شهرستان رزن شامل روستاهای کرفس، عین‌آباد، تهراد، عمان، بارسجین، احمدآباد، شاهنجرین و کمندان (جدول ۲) هستند. در شهرستان فامنین، روستاهای اصله، آجرلو، قره‌دابی، مکازان، تجرک، نگارخاتون، پیشخور، صادقلو و بزچلو (جدول‌های ۳، ۴ و ۵) مهم‌ترین مراکز بافت

بافندگان بسیاری در اطراف همدان، به ویژه در منطقه درگزین، تا حدود سال ۱۳۹۰ آن را می‌بافتند. این قالی‌ها که عمدتاً در اطراف همدان و ملایر تولید می‌شده‌اند، از یک الگوی واحد پیروی کرده و عناصر مشترک بسیاری در خود دارند. همچنین این نقوش از برخی پرده‌های نقاشی شده در نواحی بیجار، همدان و کردستان که تصویر هوشنگ شاه را دارا بوده‌اند، تأثیر پذیرفته‌اند (وندشعاری، ۱۳۸۷: ۹۶-۹۷).

الگوهای شاخص در طرح‌های درگزین

بررسی دقیق و تحلیلی انواع طرح‌ها، نقش مایه‌ها و شیوه طراحی قالی در این منطقه - که یکی از حوزه‌های غنی و متنوع فرش بافی ایران به شمار می‌رود - مستلزم پژوهش‌هایی مستقل و گسترده‌تر است که از چارچوب این مطالعه فراتر می‌رود. با این حال، در ادامه به منظور شناسایی و معرفی الگوها و مؤلفه‌های ساختاری شاخص در طرح قالی‌های منطقه درگزین، مروری اجمالی بر برخی ویژگی‌های ساختاری و نقش مایه‌ای این قالی‌ها ارائه می‌شود.

ساختارهای رایج لچک، ترنج و حاشیه در قالی‌های درگزین در قالی‌های منطقه درگزین، طراحی لچک‌ها، ترنج‌ها، سرترنج‌ها، حاشیه‌ها و ترکیب‌بندی کلی متن، از الگوهای معین و نسبتاً تکرارشونده‌ای پیروی می‌کند که در بخش قابل توجهی از تولیدات منطقه مشاهده می‌شود. به عنوان نمونه، در تصاویر ۳ و ۴ به ترتیب یکی از ساختارهای شاخص در طراحی لچک، و نمونه‌ای رایج از ترنج و سرترنج ارائه شده است. این الگوها در دست‌کم پنج نمونه از مجموع هجده قالی مورد بررسی به کار رفته‌اند؛ موضوعی که بیانگر گستره کاربرد، مقبولیت و تثبیت این

تصویر ۴. یکی از الگوهای رایج ترنج و سر ترنج.

تصویر ۳. یکی از الگوهای رایج طراحی لچک.

بوده‌اند، اما در دوره‌ای که تولید آنها برای بازار نیویورک انجام می‌شد، سلیقه آمریکایی‌ها تأثیر چشم‌گیری بر نقوش منطقه گذاشت و باعث شد نقش و رنگ قالیچه‌ها به صورت یکنواخت درآید. همچنین بنا بر سلیقه مشتریان آمریکایی، پرز قالیچه‌ها بلند بریده می‌شد (به‌آذین، ۱۳۴۴: ۸۶).

از جمله نقوش اصیل منطقه می‌توان به لچک و ترنج مدرج، گل و بته، کار دستگاهی، شاخ سفید و ساروقی اشاره کرد. درگزین علیاً بیشتر در ابعاد کناره و درگزین سفلی در اندازه قالیچه تولید می‌کنند. شهرهای قروه، سنندج، شاهنجرین و فامنین از مهم‌ترین مراکز و خاستگاه‌های قالی‌بافی در منطقه درگزین به شمار می‌آیند که در میان آنها، فامنین دارای سابقه بیشتری در بافت است (یساولی، ۱۳۷۰: ۴۱۶).

از دیگر نقوش شاخص در منطقه درگزین، می‌توان به نقوش تصویری اشاره کرد. درگزین از جمله مناطقی است که نقوش تصویری در آن ریشه‌دار بوده‌اند (تناولی، ۱۳۶۸: ۳۴). روستای بزچلو، از توابع پیشخور شهرستان فامنین، در گذشته تولیدکننده قالی‌های دو ذرعی با طرح هراتی بوده و از معدود مناطقی است که طرح‌های گردان را با تأثیرپذیری از قالی‌بافی شهرستان اراک الگوبرداری می‌کرده است. حتی برخی این روستا را از نظر قالی‌بافی جزو مناطق بافنده اراک به حساب می‌آورند (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۹۷).

در حال حاضر، منطقه درگزین فعالیت قابل توجهی در حوزه قالی‌بافی ندارد. با این حال، از نقوش رایج در منطقه می‌توان به طرح‌های دستگاهی، سراسری گل و بته، گلدانی، ساروقی و انواع لچک و ترنج اشاره کرد. اگرچه طرح‌های ساروقی متعلق به منطقه ساروق اراک هستند و نمی‌توان آنها را جزء طرح‌های اصیل درگزین به شمار آورد (جلیلیان، ۱۳۹۱: ۵۷).

در حوزه پیشخور، که شامل ۲۰ منطقه بافندگی است، نقوش لچک و ترنج با زمینه سفید و طرح ماهی در ابعاد خرد و ذرع و نیم رایج بوده است (یساولی، ۱۳۷۵: ۴۱۶). در گذشته، در روستای نگارخاتون از توابع فامنین، قالی‌هایی با عنوان «اورنگ» بافته می‌شد که بدون نقشه و به صورت ذهنی بودند، اما امروزه بافت این نقوش منسوخ شده است. در حال حاضر، نقش لچک و ترنج بیشترین کاربرد را دارد و توسط طراحان و بافندگان در ابعاد مختلف، عمدتاً کوچک‌پارچه، برای عرضه به بازار طراحی می‌شود.

نقشه «هوشنگ شاهی» نیز که از جمله نقوش تصویری در قالی ایران به شمار می‌رود، ریشه در منطقه درگزین دارد و

ساختارها در سنت طراحی قالی درگزین است

در الگوی به‌کاررفته در حاشیه‌ها، ساختار طراحی و سامان‌دهی کلی، از وحدتی قابل توجه برخوردار است. اگرچه در پرداخت نهایی هر یک، تفاوت‌هایی در جزئیات دیده می‌شود، اما همگی بر پایه استخوان‌بندی مشترک و شیوه‌ای همسان در طراحی شکل گرفته‌اند. در تصویر ۵، حاشیه بزرگ هفت قالی در کنار یکدیگر نمایش داده شده‌اند. در این میان، پنج نمونه سمت راست از نظر جزئیات شباهت و قرابت بیشتری با یکدیگر دارند. باین حال، در دو نمونه سمت چپ نیز، هم‌خانوادگی و پابندی به همان اسلوب طراحی و منطق هندسی حاکم بر جانمایی نقش مایه‌ها به وضوح حفظ شده است.

نقش سوزن

نقش سوزن یکی از رایج‌ترین نقشه‌های منطقه درگزین است که شباهت‌های فراوانی با نقشه «پیچ جوزان» در منطقه ملایر دارد به‌گونه‌ای که تمایز آن برای افراد غیر متخصص بسیار دشوار است. تفاوت عمده این دو طرح را می‌توان در نحوه چینش نقش مایه‌ها در متن قالی جست‌وجو کرد. در حالی که قالی‌های پیچ جوزان عمدتاً از نقوش گلی با آرایش‌های سه‌گل، چهارگل و پنج‌گل بهره می‌برند، در بافته‌های سوزن رزن، برگ کنگره‌ای به عنوان شاخص‌ترین نقش مایه متن حضور دارد. این برگ با فرم‌های متنوعی در ساختار کلی نقش‌بندی نمایان می‌شود و به‌نوعی

ویژگی متمایزکننده قالی‌های منطقه به شمار می‌آید. وجه شباهت بنیادین این دو طرح، یعنی سوزن رزن و پیچ جوزان، در ساختار هندسی و پیچیده نگاره‌های حاشیه اصلی آنها نهفته است. این نگاره‌ها به صورت درهم تنیده و پیوسته طراحی شده‌اند، به‌گونه‌ای که از زیر و روی یکدیگر عبور کرده و پیوند بصری میان گل‌های مختلف حاشیه ایجاد می‌کنند. که این نقش مایه به نام پیچ جوزان معروف است. به این وجود با توجه به تک‌پود بافی و رج‌شمار پایین قالی‌های درگزین می‌توان تفاوت‌های بصری خاصی را بین قالی بافت این دو منطقه قائل بود. از دیگر نقوش مشترک در متن این دو طرح می‌توان به ستاره، گل شاه‌عباسی، گل هشت‌پر و قونچه‌گل (غنچه) اشاره کرد. باین حال، تکرار نقش مایه برگ کنگره‌ای ویژگی اختصاصی قالی‌های سوزن رزن محسوب می‌شود و در دیگر مناطق کمتر دیده می‌شود. در بخش حاشیه اصلی نیز نقوشی همچون قورچنگ و دستک وجود دارد و نقش مایه «لته‌سیبی» نیز یکی دیگر از عناصر تزئینی قالی‌های سوزن رزن است که در حاشیه کوچک مشاهده می‌شود. این نقش مایه به دلیل شباهت ظاهری‌اش به یک نیم‌سیب، به این نام شناخته شده و در گویش محلی، واژه «لت» به معنای «نصف» به کار می‌رود. (جدول ۸)

طرح‌های اقتباسی

به دلیل هم‌جواری درگزین با مراکز مهم قالی‌بافی استان مرکزی،

تصویر ۵. الگوی حاشیه بزرگ سمت راست (از بالا به پایین) قالی‌های شماره ۲، ۳، ۱۵، ۱۴، ۱؛ سمت چپ (از بالا به پایین) قالی‌های ۱۶، ۱۷

جدول ۸. نقوش متن و حاشیه اصلی و فرعی قالی سوزن (نگارندگان)

نام	آنالیز خطی	نقش
قورچنگ		
دستک	_____	
قورچنگ + دستک = پیچ جوزان		
لت سیبی و برگ		

مثال زبندی قالی‌های لیلیان، ساختاری زمخت‌تر، هندسی‌تر به خود بگیرند. در واقع، این ویژگی‌ها بیانگر نوعی بازتعریف بصری نقوش هستند که ضمن حفظ اصول طراحی اصلی، ویژگی‌های بومی منطقه را نیز به خوبی منتقل می‌کنند.

فراتر از این تفاوت‌ها، این الگوهای بازآفرینی شده نشانگر انعطاف‌پذیری و ظرفیت نوآوری در سنت قالی‌بافی درگزین است؛ توانایی‌ای که اجازه داده فرش‌بافی این منطقه در مواجهه با تحولات اجتماعی و اقتصادی، نیازهای بازار و جریان‌های طراحی متأثر از مراکز مجاور، هویت خود را حفظ کرده و در عین حال نوآوری‌هایی متناسب با شرایط محلی ارائه دهد. این پدیده، به نوعی گویای تعادل ظرفیتی میان حفظ اصالت سنت و پذیرش تغییر است که در ساحت هنرهای سنتی به ویژه فرش‌بافی از اهمیت فراوانی برخوردار است.

طرح‌های بزچلو

از دیگر ساختارهای رایج و پر تکرار در قالی‌های منطقه درگزین، می‌توان به الگویی برگرفته از قالی‌های بزچلو اشاره کرد که نمونه‌ای شاخص از آن در قالی شماره ۹ مشاهده می‌شود. در

در برخی نمونه‌های قالی این منطقه می‌توان تأثیرات و ردپای روشن نقوش و ساختارهای طراحی اقباسی - خصوصاً لیلیان - را مشاهده کرد. این تأثیرگذاری به ویژه در نمونه‌های شماره ۱۶، ۱۷ و ۱۸ به وضوح قابل رویت است، به گونه‌ای که ساختار کلی طرح، آرایش نقش‌مایه‌ها و عناصر تزئینی آنها شباهت چشم‌گیری به نقوش شاخص قالی‌های لیلیان دارد. اما مهم‌ترین نکته این است که این تأثیرات صرفاً تقلید کورکورانه نیست؛ بلکه حکایت از فرایند بازآفرینی و بومی‌سازی این نقوش در قالب سنت فرش‌بافی درگزین دارد. به عبارتی، بافندگان و طراحان محلی ضمن حفظ بنیادهای اصلی و هویت طرح‌های اقباسی، آنها را با ذوق، نیازها و محدودیت‌های فنی و مادی خاص خود تطبیق داده و دگرگون کرده‌اند.

یکی از برجسته‌ترین وجوه تمایز قالی‌های درگزین نسبت به نمونه‌های اصیل لیلیان، ویژگی‌های فنی این قالی‌هاست؛ به ویژه بافت تک‌پود و بارچ‌شمار پایین‌تر و احتمالاً مهارت فنی و اجرایی متفاوت که مستقیماً بر کیفیت و نحوه ارائه نقش‌مایه‌ها اثرگذار بوده است. این تفاوت فنی باعث شده تا خطوط و انحناهای موجود در قالی‌های درگزین نسبت به ظرافت، نرمی و سیالیت

نگاه نخست، متن این قالی به دلیل انبوهی گل و بوته‌ها و آرایه‌های گیاهی، ممکن است ساختاری شلوغ و فشرده به نظر برسد و اجزای مختلف آن به صورت یکپارچه و بدون مرزبندی مشخص دیده شوند. اما با اندکی تأمل، ساختار لچک‌ترنج و همچنین چند واحد تزئینی متمایز دیگر در بستر کلی طرح قابل تشخیص است. از جمله این عناصر می‌توان به دو گلدان بزرگ در بالا و پایین ترنج اشاره کرد که از نظر ابعاد اندکی کوچک‌تر از ترنج مرکزی بوده و فرمی دایره‌وار دارند. این گلدان‌ها که در امتداد محور طولی قالی و در پیوند مستقیم با ترنج قرار گرفته‌اند، با ایجاد نظم تکرارشونده، ارتباطی بصری و یکپارچه در پیکره قالی پدید می‌آورند. افزون بر این، در فضای میان لچک‌ها و ترنج، دو دسته گل دیگر نیز قابل تمییز است که با حفظ همان سبک آرایه‌های ختایی و بهره‌گیری از رنگ‌بندی هماهنگ، به شکلی ماهرانه در متن جای گرفته‌اند. استفاده هوشمندانه از آرایه‌های تزئینی هم‌سنخ و رنگ‌های هم‌نوا، باعث شده است که تمایز فضایی این اجزا در وهله نخست به‌سادگی نمایان نشود، بلکه مخاطب به تدریج و با دقت نظر، موفق به کشف این سطوح سازمان‌یافته در متن قالی شود. (تصویر ۶)

رنگ‌های رایج در قالی‌های درگزین شامل طیف‌های متنوعی از آبی، نیل پرتاووسی، سبزه‌های سیر، متوسط و روشن، سرخ روناسی، قرمز شفاف، قرمز روشن، نخودی‌های گوناگون، زردهای شتری و قهوه‌ای بود. با این حال، حضور شرکت‌های خارجی و غلبه سلیقه محوری بر تولید، تأثیرات منفی بر طرح و رنگ قالی‌های این منطقه بر جای گذاشت (ادواردز، ۱۳۶۸: ۱۰۶-۱۰۷).

قالی‌های روستای بزچلو که از گذشته با رنگ‌های سرخ یا نخودی شناخته می‌شده‌اند، در بخشی از این روستا موسوم به «چهارراه»، قالی‌هایی با زمینه سیاه بافته می‌شد. به نظر می‌رسد فراوانی گوسفندان سیاه در این ناحیه دلیل استفاده از این رنگ باشد (ژوله، ۱۳۸۱: ۱۹۷). افزون بر زمینه سیاه، قالی‌های بزچلو با زمینه‌های سفید (کرم) و نیز قرمز نیز دیده می‌شوند. به طور کلی، بیشتر قالی‌هایی که از این منطقه صادر می‌شدند دارای

رنگ‌بندی قالی‌های منطقه درگزین مردم درگزین برای بافت قالیچه‌های خود از پشم گوسفندان

رنگ‌بندی قالی‌های منطقه درگزین

مردم درگزین برای بافت قالیچه‌های خود از پشم گوسفندان

تصویر ۶. آنالیز و تفکیک فضای متن قالی شماره ۹.

قالی ۹. طرح بزچلو بافت فامنین.

کاربرد نوعی رنگ سبز موسوم به «فراهانی» است که مختص منطقه بوده و این فام سبز در برگ‌ها بر روی متن قرمز قالی به شیوه‌ای خاص نمایان است که سبب جلوه بیشتر طرح و قالی می‌شود (جلیلیان، ۱۳۹۱: ۵۴). رنگ‌های اصلی در قالی‌های درگزین، بر پایه آنچه در اغلب نمونه‌های موجود قابل مشاهده است، شامل سرمه‌ای، قرمز و سفید هستند. رنگ‌های فرعی نیز شامل قهوه‌ای، صورتی، زرد، آبی و سبز می‌باشند. در مجموع، ترکیب و هم‌نشینی رنگ‌هایی مانند آبی و قرمز، قرمز و سرمه‌ای، سبز و قرمز و همچنین لاک‌ی و صورتی، بیش از سایر رنگ‌ها در قالی‌های این ناحیه رواج داشته است.

تصویر ۸ (چپ): گره محلی آرایش سرچله‌ها (نگارندگان).

بحث و نتیجه‌گیری

این پژوهش با بررسی میدانی ۱۸ نمونه قالی اصیل از منطقه درگزین (شامل شهرستان‌های درگزین، فامنین و رزن)، با هدف شناسایی مؤلفه‌های فن‌شناختی و ساختاری، و تحلیل الگوهای شاخص طراحی در قالی‌های این منطقه انجام شده است. تمرکز مطالعه بر شناخت نظام فنی بافت، گونه‌شناسی عناصر طراحی و بازنمایی دانش بومی مستتر در این سنت قالی‌بافی بوده است. پژوهش حاضر نشان می‌دهد قالی‌های درگزین در چارچوبی منسجم از مؤلفه‌های فنی و ساختاری شکل گرفته‌اند که به عنوان یک نظام فن‌شناختی بومی قابل شناسایی است. این نظام شامل الگوهای مشترک در ابزار، مواد اولیه و ساختار بافت است که هویت فنی متمایزی را برای قالی‌های منطقه ایجاد کرده است.

جدول ۹. ویژگی‌های فنی بافت قالی‌های درگزین (نگارندگان).

مؤلفه	ویژگی‌ها
۱ ابعاد تولیدی	پشتی یا مختمه (۰۴/۰۷×)، ذرع و نیم (۰۴/۰۶×۱)، پنج چارکی یا ذرع چارکی (۰۸/۰۲×۲)، دو ذرع یا قالیچه (۰۸/۰۲×۲)، شش متری (۰۲×۳)، کناره در ابعاد مختلف
۲ ابزارآلات	دفتین، قیچی و چاقو
۳ نوع و جنس دار	نوع دار عمودی و جنس دار فلزی
۴ نوع چله‌کشی	ترکی
۵ تار	جنس پنبه و آکرولیک-پنبه / تاب S / ۱۵ تا ۲۴ لا / سفید رنگ
۶ پود کلفت	جنس پنبه و آکرولیک-پنبه / تاب S / ۱۲ تا ۱۸ لا / سفید رنگ
۷ پود نازک	ندارد
۸ گره	گره ترکی (مقارن)، الیاف پشم ۲ لا
۹ رج‌شمار	۱۲ تا ۲۰
۱۰ نوع بافت	نیم لول
۱۱ شیرازه پیچی	متصل / جنس پشمی / متناسب با رنگ حاشیه
۱۲ گلیم‌باف	به صورت کرباسی، جنس پنبه‌ای-آکرولیک، اندازه بین ۱ تا ۲ سانتی متر (تصویر ۷)
۱۳ آرایش سرچله‌ها	ندارد- در موارد معدودی گره محلی (تصویر ۶)
۱۴ نوع پرداخت	هر ردیف موگیری، شانه و قیچی توسط بافنده

رنگ‌های روشن بودند و به همین دلیل برخی متخصصان بر این باورند که رنگ سفید (کرم) رایج‌ترین زمینه در تولیدات منطقه بوده است.

از دیگر ویژگی‌های خاص رنگی در قالی‌های بزرچلو،

تصویر ۷. گلیم‌باف رایج در قالی‌های درگزین (نگارندگان)

در میان هجده نمونه مورد بررسی، نقشه لچک و ترنج با بیشترین فراوانی دیده می‌شود که از تثبیت آن به عنوان قالب غالب طراحی در این منطقه حکایت دارد. همچنین نقش مایه‌هایی چون «سوزن»، «گلدانی»، «هفت‌ترنج»، «بزچلو»، «گل و پرند» درگزین و نمونه‌هایی با زمینه گلدان یا کف ساده نیز در برخی قالی‌ها به چشم می‌خورند که بر تنوع تصویری و غنای سنت طراحی در این ناحیه دلالت دارد.

بررسی لچک‌ها، ترنج‌ها، سرترنج‌ها و حاشیه‌ها در نمونه‌های متعدد نشان می‌دهد که قالی‌بافان درگزین، بر اساس الگوهای پذیرفته‌شده و رایج، از ساختارهایی مشخص و تکرارشونده بهره گرفته‌اند. شباهت در آرایش هندسی، استخوان‌بندی مشترک طرح‌ها و پیروی از نوعی زبان بصری بومی، به شکل‌گیری نوعی نظام طراحی منسجم در سطح منطقه منجر شده است. این انسجام نه تنها در ساختار کلی ترنج و متن قالی، بلکه در طراحی حاشیه‌های بزرگ و عناصر فرعی تزئینی نیز به‌وضوح مشاهده می‌شود.

در کنار این انسجام درونی، برخی نمونه‌ها - به‌ویژه قالی‌های شماره ۱۶، ۱۷، ۱۸ و ۹ - نشانه‌هایی از تأثیرپذیری از مراکز قالیبافی مجاور چون لیلیان، ساروق و فراهان را بروز می‌دهند. برای نمونه، گرت‌برداری از نقش مایه‌های رایج در قالی‌های لیلیان با بازآفرینی در قالب بومی، یکی از نمودهای تعامل تصویری میان درگزین و کانون‌های قالیبافی اطراف است.

با این حال، اقتباس‌های صورت‌گرفته در این قالی‌ها صرفاً به صورت تقلید مستقیم نبوده، بلکه با نوعی بازخوانی و تطبیق با ویژگی‌های فنی، مادی و زیبایی‌شناختی فرش‌بافی درگزین همراه شده است. عواملی نظیر بافت تک‌پود، رج‌شمار پایین‌تر و مهارت‌های اجرایی خاص بافندگان منطقه، به بازنمایی متفاوتی از نقش مایه‌های اقتباس‌شده منجر شده و به شکل‌گیری ویژگی‌های بصری متمایز در قالی‌های درگزین انجامیده است. خطوط و منحنی‌ها در این قالی‌ها، برخلاف لطافت و سیالیت نمونه‌های اصلی، غالباً حالتی هندسی‌تر، خشک‌تر و درشت‌بافت‌تر دارند که هویت بصری مستقلی به این آثار بخشیده است.

یکی از نقشه‌های پرتکرار و شاخص در قالی‌های درگزین، نقشه‌هایی با ساختار برگرفته از طرح‌های بزچلو است که با ترنج مرکزی، گلدان‌های جانبی و واحدهای تزئینی مکمل، جلوه‌ای چندلایه و سازمان‌یافته به ترکیب‌بندی می‌بخشند. در یکی از نمونه‌های شاخص این گروه، متن قالی با انبوهی از گل‌وبوته‌ها و آرایه‌های گیاهی، در نگاه نخست ساختاری فشرده و پیوسته

در حوزه ابزار، دارهای عمودی فلزی قابل حمل غالب هستند، هرچند در گذشته دارهای چوبی ثابت رایج بوده است. ابزارهایی مانند دفتین، قیچی و کرکیت برای پودکشی و آماده‌سازی پشم استفاده می‌شوند، اگرچه برخی از این ابزارها کمتر به کار می‌روند، اما در حافظه فنی بافندگان حضور دارند.

در زمینه مواد اولیه و ساختار بافت، چله‌کشی ترکی با نخ پنبه‌ای سفید (۱۵ تا ۲۴ لا، تاب S) انجام می‌شود و در نمونه‌های جدیدتر، چله پنبه‌ای-آکرلیک نیز مشاهده شده است. پود کلفت از پنبه یا ترکیب پنبه-آکرلیک (۱۲ تا ۱۸ لا) و گره‌گذاری با گره ترکی متقارن با پشم دست‌ریس یا ماشین‌ریس است. قالی‌ها عمدتاً تک‌پود با ساختار نیم‌لول هستند. شیرازه پشمی متصل، هماهنگ با حاشیه قالی، و گلیم‌باف کرباسی (۲ تا ۳ سانتی‌متر) با نخ پنبه‌ای-آکرلیک اجرا می‌شود. سرچله‌ها معمولاً ساده و در موارد نادر با گره‌های محلی تزئین شده‌اند. پرداخت نهایی شامل موگیری و قیچی‌زنی توسط بافنده است و رنگرزی عمدتاً شیمیایی و خانگی یا نیمه‌صنعتی است.

رج‌شمار قالی‌ها بین ۱۲ تا ۲۰ رج است، که با فراوانی رج‌شمار ۱۵ تا ۲۰ بیشتر است که نشان‌دهنده مهارت متعارف روستایی است. قالی‌هایی با رج‌شمار بالا (۳۰ یا ۳۵) به صورت سفارشی و غیرمعمول بافته شده‌اند. ابعاد قالی‌ها شامل پستی، ذرع و نیم، پنج‌چارکی، دو ذرع، شش‌متری و کناره‌های متغیر است.

بررسی کیفی ۱۸ نمونه نشان داد ۱۳ نمونه متوسط، ۳ نمونه خوب و ۲ نمونه ضعیف هستند که بازتاب تفاوت در مهارت بافندگان و شرایط اقتصادی است. چهار روند تحول فنی شناسایی شد: ۱) ورود الیاف پنبه‌ای-آکرلیک، ۲) جایگزینی رنگرزی شیمیایی با گیاهی، ۳) افزایش رج‌شمار در سفارش‌های خاص، و ۴) جایگزینی دارهای فلزی با چوبی. این تحولات نشان‌دهنده پذیرفته شدن تغییرات با حفظ اصول بنیادین است.

با وجود تنوع در رج‌شمار، ابعاد، کیفیت و سبک طراحی، همسانی در مؤلفه‌های کلیدی مانند مواد اولیه، گره ترکی، چله‌کشی، شیرازه و گلیم‌باف مشهود است. این انسجام و انعطاف‌پذیری، استمرار سنت قالی‌بافی درگزین را در برابر تحولات بازار و عوامل محلی تأیید می‌کند.

اما در حوزه طرح و به منظور شناسایی الگوهای شاخص طرح قالی‌های درگزین یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که سنت طراحی در قالی‌های منطقه درگزین، بر پایه الگویی ساختاریافته، نظام‌مند و واجد ثبات بصری شکل گرفته است.

لته‌سیب هستند که در ساختارهای درهم‌تنیده حاشیه‌ها حضور یافته‌اند و بیانگر تسلط بافندگان بر عناصر تزئینی پیچیده‌اند. در مجموع، طراحی قالی‌های درگزین را می‌توان تلفیقی از سه گرایش اصلی دانست: نخست، وفاداری به الگوهای تثبیت‌شده سنتی و بومی؛ دوم، اقتباس آگاهانه و تطبیق یافته از سنت‌های طراحی دیگر مراکز منطقه‌ای؛ و سوم، خلاقیت و بازآفرینی بصری متناسب با ظرفیت‌های فنی، مادی و زیباشناختی خاص منطقه. چنین ترکیبی، به شکل‌گیری زبان بصری قابل شناخت و منحصر به فردی در فرش‌بافی درگزین انجامیده است که درک آن برای مطالعات تطبیقی در حوزه تاریخ هنر، طراحی سنتی و تحلیل منطقه‌ای فرش‌های ایران، ارزش علمی و فرهنگی ویژه‌ای دارد.

دارد. با این حال، با دقت بیشتر، سازمان درونی طرح و آرایش هدفمند اجزای اصلی قابل تشخیص است: ترنج مرکزی، دو گلدان دایره‌وار در امتداد محور طولی، و دو دسته‌گل در فضای میان لچک‌ها، که همگی با استفاده از آرایه‌های ختایی مشابه و رنگ‌بندی هماهنگ، نظم بصری پنهان در بستر متراکم طرح ایجاد کرده‌اند؛ نظمی که مخاطب در فرایند مواجهه تدریجی با قالی، آن را کشف و ادراک می‌کند. طرح «سوزن» از دیگر ویژگی‌های شاخص قالی‌های درگزین است که علی‌رغم شباهت‌هایی با نگاره «پیچ‌جوزان»، به واسطه بهره‌گیری از نقش مایه برگ کنگره‌ای و آرایش متفاوت گل‌ها در متن، ساختاری متمایز و بومی دارد. حاشیه‌های پیچیده این طرح نیز حاوی نقش‌مایه‌هایی چون قورچنگ، دستک و

پی‌نوشت‌ها

1. Dargazin
2. Darjazin

فهرست منابع

- ادواردز، سیسیل (۱۳۶۸)، *قالی ایران*، تهران: انتشارات فرهنگسرا. اذکابی، پرویز (۱۳۷۲)، *درگزین تا کاشان*، تهران: انتشارات مولف. به آذین، م. (۱۳۵۶)، *قالی ایران*، تهران: شرکت سهامی کتاب‌های جیبی. تناولی، پرویز (۱۳۶۸)، *قالیچه‌های تصویری ایران*، تهران: سروش. جزمی، محمد؛ کریمی، اصغر (۱۳۶۳)، *هنرهای بومی در صنایع دستی باختران*، تهران: مرکز مردم‌شناسی. جلیلیان، نعیمه (۱۳۹۱)، بررسی نقوش فرش روستایی بافت همدان، *پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه سمنان. حموی، یاقوت (۱۳۶۳)، *برگزیده مشترک یاقوت حموی*، تهران: اساطیر. دادور، ابوالقاسم (۱۳۸۰)، *بررسی زیراندازهای استان همدان از لحاظ طرح و رنگ*، تهران: وزارت جهاد کشاورزی. سازمان تحقیقات و آموزش کشاورزی و فرش دست‌باف ایران. دهخدا، علی اکبر (۱۳۷۷)، *لغت‌نامه دهخدا*، تهران: انتشارات دانشگاه تهران. ذریه الزهرا، سید امیر احمد (۱۳۸۰)، *بررسی تطبیقی و احیای نقوش فرش دست‌باف مناطق همدان و زنجان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشکده هنر دانشگاه تربیت مدرس. رزم‌آرا، حسینعلی (۱۳۳۱)، *فرهنگ جغرافیای ایران جلد ۵*، تهران: انتشارات جغرافیای دانش. رسولی، اعظم (۱۳۹۰)، *بررسی ساختار درون متنی فرش دست‌بافت همدان، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، تهران: دانشگاه الزهرا. زارعی، محمدابراهیم (۱۳۹۹)، *بررسی و تحلیل حیات تاریخی شهر درگزین در دوران اسلامی (براساس مستندات تاریخی و کاوش‌های باستان‌شناسی)*، *پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، ۱۰ (۲۵)، ۱۸۱-۲۰۶. ژوله، تورج (۱۳۸۱)، *پژوهشی در فرش ایران*، تهران: انتشارات یساولی. سهرابی، مهتاب (۱۳۹۶)، *مطالعه مردم‌نگارانه عناصر و اجزا فرش ملایر، پایان‌نامه کارشناسی ارشد*، دانشگاه هنر اصفهان. صوراسرافیل، شیرین (۱۳۷۵)، *تاریخ نقوش فرش همدان*، تهران: انتشارات مینا. فرهادی، مرتضی (۱۳۸۳)، *مردم‌شناسی قالی‌های گل برجسته دره جوزان ملایر، نشریه علمی وزارت علوم*، ۳ (۵)، ۶۵-۹۸.

گودرزی، علیرضا (۱۳۸۹)، *دانشنامه ملایر*، تهران: کبریا.

محمدی، مهدی (۱۳۸۷)، فرش همدان نگاهی مردم‌شناختی، *نشریه فرهنگ مردم*، ۲۶، ۱۱۲-۱۰۲.

مستوفی قزوینی، حمدالله (۱۳۸۱)، *نزه القلوب*، قزوین: نشر حدیث امروز.

ملکی، سیدحسن؛ یآوری، حسین؛ احراری، عبدالله؛ محمودزاده، نصرت‌اله (۱۳۸۷)، *صنعت فرش همدان، پژوهشنامه قالی ایران*، ۸۰، ۲۸-۲۵.

وندشعاری، علی (۱۳۸۷)، *اسطوره هوشنگ‌شاه در قالی‌های تصویری دوره قاجاریه، نشریه گلجام*، ۴ (۱۰)، ۸۷-۱۰۰.

یساولی، جواد (۱۳۷۰)، *مقدمه‌ای بر شناخت قالی ایران*، تهران: انتشارات فرهنگسرا.

یساولی، جواد (۱۳۷۵)، *قالی و قالیچه‌های ایران*، تهران: انتشارات فرهنگسرا.

URL1: <https://www.ostan-hm.ir/ostan/ostanmap.html>

Ford, P. R. J. (2008). *Oriental Carpet Design*. London: Thames & Hudson Ltd

Jacobsen, Ch. (1976). *Oriental rugs and complete guide*. Tokyo, Chariese: E. Tuttle company.

Sakhai, Essie. (2008). *Persian Rugs and Carpet*. London: Antique collectors Club.